

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИХІДНІ ПРИНЦИПИ АРХЕОЛОГІЇ

Ю. М. Захарук

Оскільки вихідним об'єктом археологічного пізнання є археологічні пам'ятки, то саме теорія археологічного джерелознавства може претендувати на роль фундаментальної.

В анотації до монографії В. Ф. Генінга «Структура археологического познания»¹ вказано, що в ній «вперше в радянській археології викладено систему археологічного пізнання як цілісної специфічної наукової дисципліни, що визначає побудову всього науково-дослідницького процесу в археології». Важко оцінити виняткову важливість та актуальність поставленого в монографії дослідницького завдання. Неможливо в невеликій за обсягом статті розглянути всі підняті в ній проблеми. Тому я зупинюсь лише на одному принципово важливому питанні, що стосується вихідних принципів археологічного пізнання. Як справедливо відзначає автор, вирішення цієї проблеми зумовлює всю побудову археології як спеціальної наукової дисципліни. Йдеться про невеличкий параграф першого розділу монографії (с. 17—23). Викладена в ньому концепція має важливе теоретико-методологічне значення, оскільки вона, за висловом автора, є вихідним пунктом усіх подальших роздумів та побудов.

Безперечно, що «вихідні принципи конкретної наукової системи повинні впливати насамперед зі змісту об'єкту та предмету певної науки» (с. 18). Як вважає автор, «об'єкт — це та зовнішня реальність, яка не залежить від пізнання та протистоїть науковій системі» (с. 18). Таке визначення об'єкту, як бачимо, акцентує увагу на зовнішній, об'єктивній реальності, її незалежності та протиставленні пізнанню. Та цими ж атрибутивними рисами, як відомо, характеризується філософська категорія матерії як об'єктивної реальності, що існує незалежно від свідомості. Оскільки йдеться про дві філософські категорії — «об'єкт» та «об'єктивну реальність», простежимо, як вирішиться проблема їх співвідношення у філософії. «Об'єкт не тотожний об'єктивній реальності, матерії: лише ті предмети стають об'єктом, які залучаються до людської діяльності, починають освоюватися предметно-практично та пізнавально»². Поняття об'єктивної реальності стосується онтології, поняття об'єкту науки — гносеології, наукового пізнання. Звичайно, перед тим, як стати об'єктом науки, феномен, фрагмент об'єктивної реальності повинен існувати реально. Але одне лише реальне його існування ще не перетворює його на об'єкт науки. Щоб це сталося, необхідно, щоб суб'єкт науки, тобто вчений, залучив його до процесу пізнання. Але як же бути з минулим, суспільствами минулого, які колись об'єктивно існували, а на час їх пізнання зникли? В. Ф. Генінг визнає, що «суспільство минулого як цілісність вже не існує, і ми володіємо лише матеріальними залишками його життєдіяльності, які стають джерелом пізнання та об'єктом безпосереднього (що чуттєво сприймається) дослідження» (с. 19). Здавалося б, оскільки суспільства мину-

лого відсутні, реально вже не існують, то об'єктом безпосереднього пізнання є предметні залишки їх діяльності — археологічні джерела. В. Ф. Генінг, виходячи зі своєї концепції об'єкту науки як реальності, що існує незалежно від пізнання, вважає, що «такою реальністю для археології виступають суспільства минулого» (с. 18). Обґрунтовуючи свою концепцію, В. Ф. Генінг вважає, що необхідно «взяти такий структурний зріз соціальної системи, необхідним компонентом якого були б археологічні джерела, природно, в тому вигляді, в якому вони перебували на час її існування, тобто в процесі її життєдіяльності» (с. 19). Далі автор уточнює та підкреслює, що археологічні пам'ятки (джерела) і є залишками компоненту предметного світу минулих систем (с. 20). У дійсності ж археологічні джерела є залишками предметного світу і тому аж ніяк не могли функціонувати в момент життєдіяльності соціальних систем. Адже їх тоді ще не було. Археологічні джерела як залишки предметного світу сформувались лише після того, як зникли самі суспільства з їх органічним компонентом — предметним світом. Ототожнювати предметний світ з його залишками, археологічними джерелами, несправомірно. У вітчизняній археології понад півсторіччя тому зверталась увага на необхідність чітко розмежування таких феноменів як матеріальна культура та її залишки. Підкреслювалось, зокрема, що не можна ототожнювати існуючі міста та поселення з їх залишками — городищами та селищами³. Разом з тим наголошувалось на необхідності розрізняти два види речових пам'яток: археологічних — мертвих, що існують поза суспільствами, слідами та залишками яких вони є, та етнографічних, що використовуються в побуті та виробництві існуючих суспільств⁴. Природа предметного світу та його слідів і залишків різна, оскільки вони належать до різних видів дійсності: живої (соціальної) та викопної (археологічної). Викопні сліди та залишки, окрім того, втратили свою колишню споживчу вартість і значення. Замість цього вони набули нової «специфічної споживчої вартості» — для «задоволення потреби людини в пізнанні історії свого минулого»⁵. Оскільки викопні археологічні джерела не виступають компонентами предметного світу минулих суспільств, то опорна теза концепції В. Ф. Генінга про суспільства минулого як об'єкт пізнання археологічної науки руйнується. Суспільства минулого в археології виступають кінцевим результатом пізнання, знанням про минуле, а не самою минулою соціальною дійсністю. Таким чином, за всім комплексом ознак об'єкту науки в археологічному пізнанні таким виступають не суспільства минулого, а археологічні джерела.

Не менш важливою і складною є проблема предмету археологічного пізнання. В. Ф. Генінг вважає, що «формування предмету археології — досить складний процес», зумовлений «взаємодією уявлень про *об'єкт* та *пізнавальними завданнями*» (с. 18. Курсив мій.— Ю. З.). Визначення ж пізнавального завдання «є дуже важливим чинником у формуванні предмету» (с. 19). Автор відзначає, що радянська археологія головну мету археологічного дослідження вбачає у вивченні закономірностей соціально-історичного розвитку окремих суспільств давнини (с. 19). Специфіка системи археологічного знання в тому, що «вона формує його шляхом дослідження викопних залишків безпосередньо опредмеченої діяльності давніх суспільств і, таким чином, спираючись на закономірності опредмечування їх життєдіяльності, реконструює її та досліджує соціально-історичний процес у його розмаїтті, зокрема й закономірності його соціального розвитку» (с. 20). При цьому дослідник справедливо звертає увагу на те, що «дослідження процесу соціального розвитку окремих суспільств... в археології *розпочинається з реконструкції* цього процесу... та *лише після цього* можна звертатись до дослідження суто соціально-історичних закономірностей розвитку конкретних суспільств минулого» (с. 8. Курсив мій.— Ю. З.). Звичайно, після реконструкції соціально-історичного процесу можна звернутись і до дослідження його закономірностей, та чи правомірно розглядати їх як головне завдання, мету пізнання в археології? Головною, генеральною метою історичного пізнання є реконструкція соціальної історії на ґрунті історичного джерела. Це завдання розв'язує лише археологія та писемна історія, і ніякі інші суспільні науки. Не випадково останнім часом проблемам теорії та методики реконструкції історії конкретних суспільств

минулого на ґрунті археологічних джерел приділяється велика увага в археології. У свою чергу не випадково зростає інтерес широкого кола населення до вивчення історії подій різних країн та народів зі всією її складністю та конкретністю. Величезний інтерес спостерігається не лише до найдавнішої, дописемної історії, але й до найближчої, вчорашньої, зокрема до пізнання вітчизняної історії жовтневого та пожовтневого періодів. У зв'язку з цим гостро постала проблема забезпечення цих досліджень повноцінними історичними джерелами. Археологам та історикам не варто соромитись своїх професійних джерелознавчих досліджень та здійснених на їх підставі реконструкцій минулого. Лише в єдності об'єкту й мети, предмету історичних наук можна визначити їх статус як історичних суспільних наук.

Виходячи з загальнонаукового положення про те, що система пізнання будь-якої науки повинна «ґрунтуватись на вихідних принципах фундаментальної наукової теорії» (с. 20), В. Ф. Генінг робить висновок: «Спираючись на основні положення об'єкту та предмету пізнання археології, можна спробувати сформулювати контури вихідної фундаментальної археологічної теорії» (с. 21). Виходячи з цих позицій, дослідник виділяє в складі археології «три основні грані, рівні, глибини відображення діяльності: загальносоціологічний, історичний, археологічний» (с. 21). Уже з переліченого видно, що загальносоціологічний та історичний рівні — не археологічні. Це, в свою чергу, підтверджується й тим, що всі три рівні, як відзначає й автор, різняться своїми об'єктами пізнання дійсності та теоретичними основами. Загальносоціологічний та історичний рівні за своїми об'єктами пізнання і за їх теоретичними основами належать до предметних галузей пізнання філософії — історичного матеріалізму та соціології. До предметної галузі пізнання археологічної науки обидва ці рівні ні за об'єктами, а ні за теоретичними засадами не мають відношення. Такі поняття як «соціальний організм», «етнос», «культура», «діяльність», «опредмечування», що формуються в межах цих та інших наук, вживають в археології як опорні, а не як власне археологічні поняття.

Об'єктом археологічного рівня вихідної фундаментальної археологічної теорії, за В. Ф. Генінгом, «береться предметно-технологічний спосіб життєдіяльності окремих СІО/АК — як цілісності — об'єкту пізнання археології, залишки предметного світу яких — реальність, доступна чуттєвому сприйманню в дослідженні» (с. 22). Відразу ж виникає питання: чи правомірно поєднувати два різні поняття: соціологічне — СІО — та археологічне — АК — в єдине бінарне СІО-АК та розглядати їх як цілісність? Адже ж автор вказував на їх принципову відмінність. СІО (народ) є «основною одиницею історичного аналізу...», аналогом якому в археології є окрема АК» (с. 50. Курсив мій.— Ю. З.). Отже, АК в археології є гносеологічним аналогом соціологічної категорії СІО. Зіставляти їх, звичайно, правомірно, але ж вони не утворюють цілісність.

Обґрунтовуючи свою концепцію археологічного рівня вихідної фундаментальної археологічної теорії, В. Ф. Генінг робить висновок, що «закони опредмечування... є фундаментом теорії опредмечування соціальних потреб, як головного компоненту фундаментальної теорії, адже вона складає основу соціологічних досліджень археології» (с. 22. Курсив мій.— Ю. З.). Безсумнівно, що закони опредмечування предметно-практичної діяльності визначають роль і специфіку предметного світу. Суть проблеми однак не в цьому. Чи правомірно вважати закони опредмечування головним компонентом фундаментальної археологічної теорії? Сам автор, здавалося б, дав досить чітку й певну відповідь на це питання: «в археології як специфічній історичній науці сама теоретична розробка законів опредмечування не є гносеологічною метою»⁶.

Акцентуючи увагу на філософських, загальносоціологічних основах суспільствознавства, В. Ф. Генінг таким чином недооцінив, фактично проігнорував визначальний в археології блок теорій археологічного джерелознавства. Цього блоку немає на таблиці «загальної структури системи археологічного знання» (с. 120, 121, рис. 10). Такі відзначені автором джерелознавчі теорії як «теорію структури археологічних об'єктів усіх категорій», а також «теорію археологічної культури, віків і культурних ареалів» віднесено до «по-

чаткової стадії» «емпіричного рівня» археологічного знання. Окрім того, до цього ж емпіричного рівня, але вже до «соціально-історичної стадії» віднесено «теорію опредмечування соціальної діяльності та структури способу життя в різних сферах». У свою чергу, до власне теоретичного рівня археології тієї ж соціально-історичної стадії В. Ф. Генінгом віднесено «теорію соціально-історичної структури суспільства» та «загальну теорію епох соціальних формацій» тощо. Не піддаючи спеціальному аналізу й не оцінюючи запропоновану автором загальну структуру системи археологічного знання, її рівнів, стадій, ступенів, а також самих формулювань перелічених ним теорій, відзначимо два моменти, що впадають в очі: а) в них немає теорій археологічного джерелознавства як особливо важливого й необхідного блоку власне археологічних теорій; б) вказані В. Ф. Генінгом теорії «соціально-історичної стадії» не є власне археологічними. Це викликає сумнів щодо запропонованої автором системи загальної структури археологічного знання та змісту його концепції фундаментальної археологічної теорії.

Якщо ж скористатися запропонованим В. Ф. Генінгом поняттям вихідної археологічної теорії, то, звичайно, як таку слід розглядати теорію археологічного джерелознавства, завданням якої є теоретичне осмислення науково-пізнавальних можливостей викопних археологічних пам'яток як історичних джерел, реконструкція на їх основі соціальної історії. Ця теорія дійсно є вихідною, оскільки безпосереднім вихідним об'єктом археологічного пізнання виступають археологічні пам'ятки, джерела. Теорія археологічного джерелознавства дійсно є фундаментальною археологічною теорією, оскільки на її ґрунті стоїть вся теоретична споруда археологічної науки. Теорія археологічного джерелознавства дійсно є археологічною теорією, оскільки повністю формулюється в межах самої археології.

Оскільки генеральною метою археології як історичної науки є реконструкція історії соціального минулого на підставі археологічних джерел, успішне вирішення її можливе лише за умов, коли археологія спирається у своїх теоретичних принципах на філософські та приватно-наукові теоретичні концепції ряду суспільних наук, універсальним об'єктом дослідження яких є суспільство. Теорії таких наук як етнографія, культурологія, політекономія, лінгвістика тощо в сукупності утворюють особливий опорний блок теорій, які, хоч і не розробляються в межах самої археології, все ж мають важливе загальнометодологічне значення в археологічному пізнанні. Та яким не було б важливим значення, з одного боку, теорії археологічного джерелознавства та опорного блоку теорій — з іншого, успішне вирішення генеральної мети археологічного пізнання неможливе без розробки в межах археологічної науки теорії вищого рівня, якими є теорії предмету археології. Як відомо, й це неодноразово підкреслював В. Ф. Генінг, головне значення в археологічному джерелознавстві має розробка теорії АК, її природи, виділення, визначення та соціально-історичної атрибуції. Успішне вирішення останньої проблеми, у свою чергу, залежить від теоретичної обґрунтованості та правомірності зіставлення археологічного поняття АК з соціологічною категорією «соціального організму», етнографічним поняттям «етносу» та культурологічним «культура». Вирішення цих дуже важливих теоретичних проблем, уявляється, можна здійснити на рівні та в межах теорії предмету археології.

Розглядаючи конкретні суспільства минулого як об'єкт археології, В. Ф. Генінг природно й логічно акцентував головну увагу на теоретичних проблемах структури, закономірностей існування та розвитку «соціально-історичних організмів (СІО)». Тому в монографії спеціально розглянуто такі загальносоціологічні проблеми як джерела та рушійні сили історичного процесу, саморегуляція соціальних систем (с. 27); сфери життєдіяльності соціальних систем (с. 28—33); способи життєдіяльності як функціонуючої системи (с. 41, 42). Всі ці проблеми дуже важливі, але вони не мають відношення до теоретичних проблем археології.

Власне археологічні теорії джерелознавства втиснуто автором монографії в рамки емпіричного рівня. І це всупереч розглянутим В. Ф. Генінгом концепціям методології науки про специфіку й співвідношення емпіричного й теоретичного рівнів у науковому пізнанні. Запропонована автором схема ар-

хологічного пізнання повністю відбиває його вихідні наукові принципи. Теоретична розробка останніх має надзвичайно важливе значення при побудові системи археологічного пізнання як цілісної специфічної наукової дисципліни. Проблеми ці однаковою мірою й актуальні, й складні. Щоб побудувати загальну систему археологічного пізнання, треба спочатку здійснити поглиблене й всебічне теоретико-методологічне дослідження вихідних принципів археологічної науки.

Примітки

¹ Генинг В. Ф. Структура археологического познания. Проблемы социально-исторического познания.— К., 1989.

² Лекторский В. Объект // ФЭ.— М., 1967.— Т. 4.— С. 123, 124.

³ Бьковский С. Н. К пересмотру археологической терминологии // ПИМК.— 1993.— № 5—6.— С. 10—12.

⁴ Там же.— С. 12.

⁵ Китарицов С. И. Вещь — исторический источник // ИГАИМК.— 1933.— Вып. 100.— С. 11.

⁶ Генинг В. Ф. Объект и предмет науки в археологии.— К., 1983.— С. 198.

Ю. Н. Захарук

К ВОПРОСУ ОБ ИСХОДНЫХ ПРИНЦИПАХ АРХЕОЛОГИИ

Статья посвящена разбору взглядов В. Ф. Генинга на проблему исходных принципов археологического познания, сформулированных в монографии «Структура археологического познания». Исходя из философского определения объекта науки, а также познавательного процесса в археологии объектом познания здесь выступает не общество прошлого, как считал В. Ф. Генинг, а археологические источники. Общества прошлого составляют цель, конечный результат познания в археологии.

Неправомерным представляется и определение в качестве предмета исследования в археологии установление закономерностей социально-исторического развития отдельных обществ древности. Столь расширенное понимание целей археологии приводит к включению в собственно археологическое познание общесоциологического и исторического уровней и к игнорированию роли источниковедения. Поскольку исходным объектом археологического познания выступают археологические памятники, то именно теория археологического источниковедения может претендовать на роль фундаментальной.

Yu. N. Zakharuk

THE STARTING PRINCIPLES OF ARCHAEOLOGY

The paper is devoted to the analysis of V. F. Gening's views on the problem of starting principles in the archaeological knowledge formulated by him in the monograph «The Structure of Archaeological Knowledge» (Kiev, 1989). Proceeding from the philosophical determination of the object of science, as well as from the cognitive process in archaeology, the object of knowledge in archaeology is not a society of the past, as V. F. Gening believed, but archaeological sources. Societies of the past are the aim and the final result of knowledge in archaeology.

It is also erroneously to represent determination of regularities in the socio-historical development of certain ancient societies as a subject of the study in archaeology. The so expanded comprehension of objectives in archaeology leads to incorporation of general sociological and historical levels to the archaeological knowledge proper and to neglection of the source study. As archaeological relics are the starting objects of the archaeological knowledge, it is the theory of archaeological source study that may have a claim on the role of the fundamental theory.